

מקינדר-ספורט לקינדר-טרנספורט - חינוך גופני יהודי בתקופת השואה
הרצאה לתלמידי שנה ג' לקראת יום השואה תשע"ה
ד"ר יצחק רם

"בשמש שהינה צעירה פעם אחת בלבד/ נתן לי הזמן לשחק ולהיות/ זהוב ברחמיו".

דילן תומס

הקדמה: מלחמת העולם השנייה היא המלחמה הגדולה ביותר שידעה האנושות. היא החלה ב-1 בספטמבר 1939, עם פלישת גרמניה הנאצית לפולין, והסתיימה ב-8 במאי 1945 עם חתימת גרמניה על חוזה כניעה. מלחמה זו הייתה אחד האסונות הקשים ביותר בתולדות אירופה, והשואה שהתרחשה במסגרתה של מלחמה זו הייתה האסון הגדול ביותר בתולדות העם היהודי. במהלכה של המלחמה הזו ב-20 בינואר 1942 ב"ווילה ואנזה", שבפרבר ואנזה שבברלין, קבלו נציגי המשטר הנאצי את ההחלטה על יישום תוכנית הפתרון הסופי להשמדת העם היהודי. בתחילה כונסו היהודים לגיטאות ומחנות עבודה ומשם בהדרגה הועברו למחנות ריכוז, שבהם נטבחו בצורות שונות. תקופה הרת גורל זו נחקרת כול העת היסטורית מזוויות שונות מהן הקשורות גם למערכת החינוך היהודית במהלכה של התקופה והיום אספר לכם על אפיזודות החינוך הגופני היהודי במהלכה של התקופה הרת הגורל הזו לעם היהודי.

החינוך הגופני היהודי כפרק בתוך מערכת החינוך היהודי הכללי במהלך השואה הוא עניין טראגי למדי, שטרם נחקר דיו; והתבוננות רטרוספקטיבית מדוקדקת בו עשויה להעלות גם תובנות מעניינות בהקשרי תכנון, ערכיו ומידע על השפעתו על נוער מתחנך בעיתות מצוקה קשות במיוחד.

ניתוחם של ממצאי התבוננות כזו מבקש באופן טבעי קודם כול התבוננות בחינוך בכלל ובמטרותיו בפרט, ונעשה זאת בהמשך. מאחר שבתנאים הקשים של הגטאות והמחנות חלקן של הפעילויות החינוכיות הגופניות תנועתיות לא נפקד, למרות שעל פניו קשה לשער כך מראש, צריך לנהל גם דיון במהותם המיוחדת של תכני החינוך הגופני. אלו אפשרו למחנכים היהודיים להעניק לילדיהם רגעי חסד, לעיתים קרובות רגעי חסד אחרונים, של פעילות אותנטית בצרכים התנועתיים הטבעיים שלהם כבני אדם בכלל וכילדים בפרט. אבל קודם לכן מספר מילים על חינוך גופני וספורט יהודי לפני השואה.

חינוך יהודי בתקופת השואה:

אחת ההבחנות הראשונות המתבקשות, כשמדברים בחינוך, היא ההבחנה שבין מטרות קצרות טווח לבין מטרות רחוקות טווח. מטרות קצרות טווח הן מטרות, המיועדות להשפיע על חייו של הילד בזמן הווה ובמקום חיותו והן פרי המחשבה של החינוך המודרני, שתבע, לראשונה בהיסטוריה של החינוך האנושי המאורגן, התייחסות לחיי השעה של הילדים, כפי שהיטיב לנסח זאת המחנך היהודי, שניספה עם יתומיו בשואה, יאנוש קורצ'אק: **"לא עולם קטן אלא עולם ומלואו, לא אדם לעתיד אלא אדם כבר עכשיו – בהווה"**. ואילו מטרות רחוקות טווח מיועדות להשפיע על עתידו של המתחנך, לכשיתבגר ויצטרך לעמוד ברשות עצמו ולהיות חבר בעל זכויות וחובות ביחסיו עם קהילתו; עתיד, שהיה ברור למחנכים היהודיים בתקופת השואה, כי הוא לוט בערפל, וכי סביר להניח שכלל אין לצפות לו, שהרי לילדיהם-תלמידיהם צפויה למעשה כליה כמעט בטוחה מעבר לדלת המחר והכול ידעו זאת די בבירור.

באופן טבעי תכליות החינוך היהודי בתקופת השואה חרגו מעבר למובן הקלאסי של המילה חינוך, שמשמעה הוא הקניית ידע, מיומנויות וערכים. התכליות המיוחדות של החינוך בתקופה זו היו קשורות בהשרדות במובנים הפיזי והנפשי של המילה, שהרי האדם הוא יחידה פסיכו-פיזית קוהרנטית ובהיפרם הקשר, שבין מרכיביו, הוא נחלש ונחשף ביתר קלות לסכנות שונות. לאמור, המסגרת החינוכית כמסגרת לחלוקת מזון וביגוד חם ולעיתים אף כמערכת ממלטת של ממש ובמקביל כמערכת תומכת נפשית, הזורעת את התקווה שיום אחד המלחמה תסתיים ועמה גם הסבל הגדול; בינתיים, כדי להחזיק מעמד, יש לטרוח על ליכוד פנימי של החברה היהודית במגמה להאציל כוחות אל החברים ולהתעצם מכוחותיהם שלהם כדי להיטיב את סיכויי ההשרדות ההדדית.

מדובר בחינוך צעירים ומבוגרים כאחת כחלק מן הפעילות הציבורית – תרבותית הכללית, שתמכה בחיי הקהילות היהודיות הכלואות והמעונות.

ראשית המפעל החינוכי היהודי במהלך תקופה הרת גורל זו הייתה עם עלות הנאצים לשלטון. הילדים היהודיים הורחקו מבתי הספר הכלליים ונדחקו לבתי ספר מיוחדים ליהודים בלבד עד לגירושם של יהודי גרמניה מזרחה בשלהי שנת 1941. המשכן בגיטאות פולין כבר בשנת 1940 ובשטחים שנכבשו מברית המועצות דאז מקיץ 1941. בגטו ורשה עצמו, למשל, הופעלו מאות קבוצות לימוד קטנות בבתי פרטיים ובמטבחים ציבוריים. תנועת הנוער "דרור" הקימה אפילו גימנסיה במחתרת וכמותה עשתה רשת החנוך "תרבות".

בסוף שנת 1941, לאחר שאושרה פתיחתם של בתי ספר יהודיים מחדש, למדו בגטו ורשה כ- 6700 תלמידים בכ- 20 בתי ספר מזרמים שונים. בגטו וילנה היו מספר גני ילדים וקרוב ל- 1000 תלמידים בבתי הספר העממיים. וכן תיכון ובו כ- 100 לומדים. כמו כן, פעלו בוילנה ארגונים תרבותיים שונים, מהם ספרייה, תזמורת סמפונית, מקהלות וכן מועדון ספורט.

בסופו של דבר, רוב רובם של הילדים והנערים היהודיים הללו נשלחו למחנות המוות באושוויץ ובטרבלינקה, אבל עד לגירוש ולהשמדה זכו חלקם למערכת חינוכית תומכת ומעודדת שעזרה לייצב מסגרת חיים נסבלת. את התפקיד החינוכי החשוב בייצוב מסגרת חיים כזו, שעשוי למלא החינוך הגופני בעיתות משבר וקושי כאלה מתוקפם של מהות תכניו, הפונים אל האדם השלם על היבטיו הגופניים, ריגשיים וחברתיים, היטיב להבין המחנך הדגול יאנוש קורצ'אק, כפי שתאר זאת משה זילברטל, מי שהיה מראשי קן השומר הצעיר בורשה בשנות העשרים, ומתוקף כך מקורב משך תקופה די ארוכה אל קורצ'אק ואל בית היתומים שלו:

"סדנא צנועה, פסנתר בפינת האולם הגדול, כל נגינה, מכשירי התעמלות וכיכר למשחקי אספורט – אלה הוסיפו את הגוון המיוחד ל"בית יתומים" זה. בכל לבו היה ה"דוקטור" עוקב אחרי מהלך המשחקים. ידע את כל דקדוקי התחרויות, את החוקים, המנהגים, ה"קונצים". ראה בחוש, איך מתפתחים השרירים, מתרחבות הריאות, מתחזקת היד, הרגל ומעל לכול – איך מתגבש האופי, הוא ידע יפה את סוד הקולקטיביות, הקובעת את ההצלחה בכדור-סל או בכדור-יד."

משחק תנועתי כצורך אנושי בסיסי:

יתרונו הבולט של החינוך הגופני כמקצוע לימודי על פני שאר המקצועות, הנלמדים במוסד החינוכי, כולל אלה האמנותיים, נעוץ בעובדה שבגישה הוראתית מתאימה הוא עשוי להפוך בנקל למקצוע האהוב ביותר על התלמידים. כך, משום שאחד מחומריו העיקריים הוא המשחק התנועתי. (עולמות התוכן העיקריים של החינוך הגופני הם המשחק, הספורט והתנועה).

יצורים חיים ובכללם גם בני אדם נוטים לשחק באופן וולונטרי בשל צורך אינהרנטי ראשוני שלהם, אשר על כן אין המחנך הגופני צריך לעמול קשה במיוחד על מנת לחבב את תכני שיעוריו על הילדים.

פילוסופים, אנשי מדעי החברה וחוקרי חינוך ניסו להתחקות אחר פישרו, מקורותיו, תכליותיו ותפקידיו של המשחק בחיי המשתתפים בו. בעשורים האחרונים מצטברות והולכות עדויות בידי האנתרופולוגים, המוכיחות, כי טעות נקוטה היתה בידי הוגים חברתיים, שטענו בעבר בעקבות התפיסה המרכסיסטית - פשטנית כי, האדם באשר הנו יצור חי, פותר קודם כל את בעיות הקיום המיידיות שלו, ורק לאחר מכן נפנה לעסוק בעניינים תרבותיים שונים, כגון אמנות או משחק.

הדחף לשחק המפעם בנו הוא עצום: המקור שלו הוא בגזע המוח, שבו נעורים הדחפים הבסיסיים שלנו כבני אדם, ובהם חלימה והישרדות. מצד שני, משחק הוא הדחף הראשון שנפגע בזמן של חרדה, איום גופני, רעב או מחלה. ובכל זאת, משחק הוא משהו שמתקיים גם בתנאים הקיצוניים ביותר של זוועה וההוכחה הטובה ביותר לכך היא הילדים המשחקים בגטאות ואפילו במחנות הריכוז.

הוכחות עצובות לעובדה זו סיפק לנו חוקר החינוך האמריקני ג'ורג' אייזן. הוא בדק את עולם המשחק של ילדים נרדפים בתקופת השואה ומצא בעדויות שחשף בראיונות עם ניצולים, בעדויות שנתקבצו בארכיונים ובמוזיאונים, ביומנים, בעיתונות מקומית, כגון "דיעות הגטו" הוכחות למכביר, שהילדים הרעבים, החולים והמוכים, שנותקו מן העולם החם והמגונן של בית ההורים והושלכו לגטאות, למחנות הריכוז ולמחנות ההשמדה, אכן המשיכו במשחקם ממש עד סמוך למותם. בפרק "**הם משחקים לפני שהם מתים**" הוא פורש תמונה מחרידה ועם זאת מאד מרגשת של ילדים המשחקים שעות ספורות לפני מותם, וביניהם גם כאלה שכבר היו חולים וחלשים מאד. הוא מסיק משפעת העדויות שחשף בנושא זה, כי האדם משחק בשל צורך קיומי ראשוני ומתמיד המפעם בו ולא רק למטרות של הנפשות, או לתכלית מילוים של צרכים נפשיים - חברתיים משניים אחרים.

על חשיבות המשחק בחיי הילדים באותה תקופה אמר המחנך הדגול יאנוש קורצ'אק:

"והרי גם ילדים כאלה חייבים לשחק, כמו שחייב אדם מבוגר, יהיה עני ככל שיהיה, לאכול משהו מדי פעם, אחרת ימות". ביומנו שמתקופת הגטו הוא אף מספק עדות במתכונת אלה שאייזן חשף במחקרו: **"הנה שוכב על המדרגות נער צעיר חי, ואולי מת. באותו מקום שיחקו ב'סוסים' שלושה נערים, שמושכותיהם הסתבכו, הם מתייעצים, מנסים להתיר, מתעצבנים, בועטים בנער השוכב. עד שאחד מהם אומר 'בואו נזוז מכאן, הוא מפריע לנו'. הם מתרחקים כמה צעדים ושבים לעסוק במושכות שלהם".**

לאחד מבכירי דובריה המובהקים של תפיסה חדשה יחסית זו נחשב יוהאן הויזינגה, הפורש במסתו "**האדם המשחק**" את התזה, כי המשחק כתופעה, המאפיינת התנהגות של בני אדם, הוא מקור התרבות האנושית כולה. קאנט לפניו סבר, כי המשחק הוא מקור האמנות, ואילו הויזינגה הרחיב עמדה זו בטענתו, כי מאחר שהמשחק קדם לתרבות האנושית, הרי שככל הנראה הוא שימש לה מסד או מצע להתפתחות.

המשחק, לטעמו של הויזינגה, הוא תופעה ייחודית וראשונית במהותה, וככזה שמור לו מקום מיוחד ושונה במדרג הפעילויות האנושיות. המשחק הוא סוג לעצמו: "**Sui Generis**", ומאחר שתכליתו של המשחק היא בו עצמו, הרי מלכתחילה הוא לא נועד למלא כל פונקציות תועלתיות שהן. על רקע זה הוא מבקר את הגדרותיהם של ספנסר, לצרוס, הול וגרוס, אשר גרסו כי המשחק הוא אמצעי למילוי פונקציות ביולוגיות - פסיכולוגיות - סוציולוגיות מסוימות. המשחק, לטענת הויזינגה, חורג מכל מישור ביולוגי, פסיכולוגי או סוציולוגי, ויש בו מעיקרו ממד רוחני מיוחד.

אפיזודות של חינוך גופני וספורט בתקופת השואה:

ואמנם פעילות גופנית ואיים של חינוך גופני התקיימו בגיטאות ובמפתיע גם במחנות עבודה ויש אפילו עדויות לפעילות כזו במחנות הריכוז.

מתוך כתבי זכרונות, יומנים של נצולים ועיתונות הגטו עולות ראיות לא מעטות, המצביעות על כך, שבין פעולות התרבות והחינוך השונות, שפרנסי הקהילה וכן דמויות מופת פרטיות ניסו לארגן ולקיים בתוך הגטו כדי לנרמל ולו במידת מה את החיים בגטוהינם, לא נפקד גם מקומם של החינוך הגופני והספורט. סדרת העדויות הבאה כאן לקוחה מתוך ספרו של אהרן עינת "**חיי יום יום בגטו וילנה**".

בגטו וילנה הוקמה "הסקציה לספורט" והיא ארגנה אירועי ספורט שונים בין יחידים, משחקי קבוצות, מופעים המוניים, טורנירים, חוגי ריתמיקה וחינוך גופני בבתי הספר ובבתי הילדים. בין ענפי הספורט הפופולאריים היו כדורעף, כדורסל, אתלטיקה, טניס שולחן והתעמלות. באירועי הספורט השתתפו חלק ניכר מהתושבים אם באופן פעיל ואם כצופים שמן הצד. ב-10 ביולי של שנת 1942 נפתח רשמית מגרש ספורט גדול. נאמו בטקס נציגי היודנראט והמהנדס שתכנן את המגרש, גריגורי גוכמן. בדברים שנשא קצין המשטרה יוסף מושקאט הוא ציין: "**אם אחרי שנים יחפש מישהו את עקבות חיינו בגטו, ולא ימצא מסמך כלשהו שיעיד עליהם, הרי מגרש זה יהווה עדות נאמנה לחיוניות הבלתי נלאית וליצר החיים שאין לו גבול הפועמים בנו**".

העיסוק בספורט סיפק גיוון מרענן לחיים האפורים-קשים בגטו. וכך תיאר זאת שמעון לוסקי - אז נער בן שש עשרה: "**...חוזרים מעבודה בסביבות ארבע או חמש, ואז הייתי רץ לספורט. זה היה בחצר של הספריה ברחוב סטראשון 6... שיחקנו כדורסל, ואני אפילו זוכר את שמות השחקנים. אפילו שחקנו בפני גרמנים שבאו להסתכל. הייתי בקבוצת הנוער... וגם בנבחרת של הצעירים... שיחקתי גם פינג פונג וגם הגעתי לגמר מול יאשה גוטליב...**".

כעבור שלושה חודשים מפתיחת המגרש, ולאחר שהעיסוק בספורט בגטו החל לפרוח בקרב הצעירים, נפתחו גם שני אולמות, שאפשרו המשך פעילות גם בחורף הקר של אירופה. על היקף הפעילות אפשר ללמוד, בין השאר מן המסמכים הרשמיים של היודנראט ומן הפרסומים ב"דיעות הגטו" וכן מעדויות ניצולים. כך, למשל, מציין קרוק ביומנו ב-29 בספטמבר של 1942 ש"**החלו ההכנות לאליפות הגטו ונרשמו קבוצות רבות במגוון של ענפים: כדורסל (שש עשרה קבוצות), כדורעף (שמונה עשרה קבוצות) וכדורגל (עשר קבוצות); כמו כן, תופיע לראשונה קבוצת גברים בהתעמלות על מקבילים וכן יהיו התחרויות בקפיצות לרוחק ולגובה. התחרויות יתקיימו מדי יום בשעה 17:30 בשני מקומות במקביל**".

בספורט עסקו בגטו בין ארבע מאות לאלף איש, היו שלושים ושלוש קבוצות ועוד קבוצות של בתי ספר, בתי ילדים ומשטרת הגטו. ביומנו מיום 2 באוגוסט של שנת 1942 מציין קלמנוביץ שבמשחקי הכדור צפו אלף איש. ביניהם קצינים ממשטרת הגטו ובאי כוח היודנראט. המשחקים נמשכו חמש עד שבע שעות במשך כשלושה חדשים. ואז הוא מוסיף: **"מגרש הספורט פורח, ואין מה לדבר – ביום ראשון שבו מתקיימות התחרויות... ילדים יהודים עוסקים בספורט, יתן להם העליון כוח"**.

ביוני של 1943 נערכה **"הפתיחה של עונת הקיץ"**. היא נערכה במגרש הספורט וכללה מופע התעמלות של ילדים ונוער. כחודש לאחר מכן נערכה התחרות ריצה בהשתתפות גברים, נשים ונוער ולאחריה משחק כדוריד. בהתחרויות אלה נכח אפילו מפקד הגטו קיטל. בהתחרות הריצה שברחובות הגטו, על פי דבור'צקי: **"...המדרכות היו מלאות יהודים שהתכנסו לראות היאך הנוער רוצה לשכוח את עצמו'. באויר היתה מרחפת חרב הגירושים למחנות הריכוס באסטוניה. החלונות של הרחובות האריים המשקיפים אל הגטו היו מלאים סקרנים שתמחו לראות את האולימפיאדה של הגטו, כראות 'משתה בעת מגיפה"**.

וכך היו פני הדברים בגטאות רבים, למשל בטרזין. מתוך יומנו של אגון ארליך **"חיים כאילו": 15.5.1943 – שבת. פתיחת האליפות בכדורגל על חומות החפיר. 22 נבחרות בתלבושות שונות. אפשר היה לשכוח, שאנחנו בגיטו"** (עמ' 182). אגב, ארליך עצמו מזכיר בעוד מספר מקומות ביומנו את העובדה ששיחק כדורגל, למשל בעמ' 76 פעמיים. ביומן מופיעה גם הערת העורכת, רות בונדי, ניצולת שואה בעצמה: **"כדורגל: בהעדר מגרש גדול שיחקו בגיטו בהרכב של שבעה שחקנים לנבחרת. מה שהתחיל כתחביב פרטי, נהפך לליגה לפי כל הכללים. המשחקים השכיחו את כל תלאות הגיטו, בעיקר אצל הצעירים"**.

הספורט כמפלתה של השפיות: בחיפושיו אחר עדויות לאפיזודות של חינוך גופני בתקופה הנדונה מצאתי בארכיון טרזין בקיבוץ גבעת חיים עדות מצמררת, המהווה, לעניות דעתי, את ההוכחה האולטימטיבית לחשיבות עולם התנועה הספורטיבית לחיי המשתתפים בו, גם אם מדובר בילדים רעבים, מוכים וחולים כמו ילדי היהודים בגטאות במהלך התקופה הנדונה. אני מציע לקרוא לעדות זו בשם: הספורט כמפלתה של השפיות:

"אני מקרה חריג בין כל עשרות האלפים שבאו לטרזין, אני שמחתי לבוא לגטו. הוריי התגרשו בשנת 1936, כשהייתי בן עשר, אמא נסעה לארץ ישראל, אבא התחתן שנית, אך נפטר בעת הכיבוש הגרמני ואני נשארתי עם האמא החורגת וזה היה גיהינום... לטרזין נסעתי עם האמא החורגת. כעבור שלושה שבועות אחרי שבאנו ביולי 1942, קיבלתי קריאה לטרנספורט. הונזה ויינשטיין, ששכב לידי בחדר, אמר לי לגשת לפרדי הירש, לומר שאני יתום, כי יתומים מוציאים מהטרנספורט. הלכתי לפרדי, לא סיפרתי דבר על האמא החורגת, והוא אמר לי: "לך לישון, יהיה בסדר" ובאמת, קיבלתי הודעה *ausgeschieden*, הוצא מהטרנספורט, שהלך למאלי טרוסטינץ, כולו להשמדה. אני חלמתי הרבה ועדיין חולם על טרזין. בעצם, השואה לא פגעה בי אישית. לא איבדתי בה אף אחד שהיה קרוב לי. בטרזין שיחקתי כדורגל, בליגה של נוער, בקבוצת מכבי, הייתי שוער וכל החיים סובבו סביב כדורגל..."